

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Володимир Калашник,
Роман Трифонов

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ХАРКОВА В ЕСЕ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА «ЧЕТВЕРТИЙ ХАРКІВ»

Моделювання когнітивного образу фрагмента дійсності в тексті здійснюється за допомогою численних дискурсивних і лінгвостилістичних засобів, серед яких важливе місце належить вторинним номінативним одиницям, послуговування якими виявляє взаємопереплетення суб'єктивного й об'єктивного. Такий цікавий мовний матеріал має допис Юрія Шевельова (Шереха) «Четвертий Харків», написаний у 1948 році в Мюнхені й того ж року опублікований. Цей твір поєднав особливості двох жанрів: есеїстики та літературної критики. Приводом для його створення стало бажання відгукнутися на щойно перед тим оприлюднену «Повість про Харків» Леоніда Лимана. Проте, як зауважують дослідники, «у своїх есеях, присвячених щонайрозмаїтішій тематиці (від літератури XIX-XX ст. до модерного мистецтва й театру), Шерех подавав власне бачення історії культури» й історії загалом (Гнатюк О. Юрій Шевельов — патріарх української літературної критики // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Х., 2004. — Т. 10. — С. 10). Тож і тут критик вийшов за межі літературознавчої проблематики і створив публіцистичний нарис про минуле й сьогодення Харкова, його місце в українській

історії, культурі та політиці. Отже, у «Четвертому Харкові» послідовно конструюється мовний образ міста, номінативні засоби втілення якого і є предметом розгляду цієї статті.

Вихований і сформований у Харкові, автор есе сприймав місто і в об'єктивному суспільному контексті, і крізь призму власних вражень та почуттів, тому мовний образ цього міста поєднав фрагменти об'єктивних знань й індивідуального бачення міста як реалії і як духовної сутності.

Щодо суб'єктивного, то в досліджуваному творі Ю. Шевельов послідовно розгортає власну категоризацію історичної дійсності, при цьому ключовим мовним засобом стає поєднання оніма *Харків* із порядковими числівниками: такі нібито нейтральні словосполучення набувають глибокої культурної семантики. Одне з них стало навіть заголовком есе. *Перший Харків*, за Шевельовим, — новозаснована козацька слобода; *другий* — місто Російської імперії. Особливу увагу автор приділяє *третьому Харкову* — місту українського відродження 20-х років ХХ століття — і *четвертому*: тому, який існує в радянській Україні на момент написання текстів Лимана і самого Шереха-Шевельова. Не менш важливим є ментальний конструкт, означений як *«п'ятий Харків, який мислитиме і поводитиметься велично й суверенно, який поруч Києва, Львова, Одеси і всієї незчисленної маси міст і сіл українських почуватиме себе осередком української ідеї і тому — духовою столицею»* (Цит. за виданням: Шевельов Ю. Четвертий Харків // Шевельов Ю. 3 історії незакінченої війни / упоряд. О. Забужко, Л. Масенко. — К., 2009. — С. 164). Отже, числівник — вагомий складник у лінгвокультурологічному вимірі шевельовського тексту.

Авторську категоризацію засвідчують також вторинні номінативи, що не містять онім *Харків* і мають здебільшого перифрастичний характер. З дискурсивного погляду можна говорити про поділ вторинних номінативів на «своє» і «чуже» слово, тобто в акті номінації суб'єктом може бути автор («свій» номінатор) або хтось інший, із чийого погляду номінація вводиться («чужий» номінатор).

Так, «своїм» словом є називання Харкова за головною, на думку автора, ознакою часу: *А ще ж не так давно і Харків був патріархальною слободою!* (С. 159); *Харків стає чимраз*

виразніше *випадовою брамою наступу Москви на Україну* (С. 160). Крім того, ментальний образ майбутнього Харкова, закріплений у перифразах *осередок української ідеї і духовна столиця*, відображає більшою мірою не історичну реальність, а бажаний для мовця статус об'єкта (Харкова) в українській мовній картині світу.

«Чуже» слово, номінація з позиції іншого, у тексті відіграє дуже важливу роль, оскільки Харків постає не просто як географічна реалія, а як простір зіткнення різних ідей і уявлень про неї. Той суб'єкт, із позицій якого здійснюється номінація в цих випадках, може бути окреслений, персоналізований більшою чи меншою мірою: *Антін Чехов пише про Харків як про брудне і небруковане місто російського купецтва* (С. 160); *Тепер Хвильовий проголошує третій Харків: символ українського урбанізму. .. «Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне — забуло слобожанське народження...»* (С. 161). На початку есе велика цитата з «Козир-дівки» Григорія Квітки-Основ'яненка, де персонаж твору Івга означає Харків як *не свій, а губерський город* (С. 159). Ю. Шевельов навів і інтертекстуальний фрагмент із рецензованої повісті Леоніда Лимана з такою кваліфікацією: *...кинута в повісті фраза (яка ж страшна, коли вдуматися в неї!), що Харків — жива, ще не засипана Помпея* (С. 170). Ця перифраза не просто процитована, а розвинена в «Четвертому Харкові». Її семантика спочатку розширена й узагальнена в авторському коментарі: *А Харків — це ми вже знаємо — це ж усі Харкови, це вся Україна. Потім — звужена уточненням щодо перифрастичної референції: ...ця фраза стосується тільки до большевицького Харкова, але не стосується до Харкова українського* (С. 170). Отже, у цьому випадку «чуже» слово переходить у «своє» з огляду на спільні елементи світобачення рецензованого літератора і критика, а відмінність їхніх позицій відображена в тому, що маємо не цитату як таку, а метатекст — коментар до тексту-попередника.

Однак не завжди «чуже» слово в аналізованому есе має чітко означеного автора. Номінація з позиції іншого може супроводжуватися виділенням узагальненого образу номінатора, типового представника певної соціогрупи чи лінгвокультурного типажу. Так, коментуючи вищезгадану цитату з Квітки,

Ю. Шевельов вводить загальну групу тих, кого репрезентує образ Квітчиної героїні: *Так сприймають Харків люди патріархального села... Чужою і незбагненою озією* (С. 159) (пор.: озія ‘розм. Щось надто велике, незграбне (перев. про будівлю); громаддя’ — ВТССУМ, 664). Аналогічно засвідчено авторство вторинних номінацій через конкретизацію таких соціогрупномінацієв: *Покоління українських просвітян — у відступі і в обороні перед насуванням чужої сили. Харків для них ворог* (С. 160); *Його ідеологи і його покоління духово стверджували його столичність і в своїй творчій мрії підносили його на рівень центру світового* (С. 162). Як бачимо, такі номінації передають як позитивну, так і негативну оцінку. Вона може бути вербалізована з певним ступенем інтенсивності. Наприклад, надто акцетованим є узагальнений образ міста в контексті суспільнополітичних реалій доби: *...четвертий Харків — це має бути за всіма плянами партії і уряду суцільна провінція* (С. 163).

Цікавою в досліджуваному тексті є стилістика й прагматика ще одного нейтрального з походження вислову — *столиця України*. У прямому вживанні це словосполучення позначає Харків за його суспільним статусом у 20-і та на початку 30-х рр. ХХ століття. Це енциклопедична інформація. Специфікою вживання цієї номінації в Шевельова є те, що вона водночас репрезентує й ідеальне узагальнене бачення місця, ролі Харкова в житті України, віддаляючись від фактологічності в бік світу уявного. Перше вживання словосполучення в тексті есе містить указівку на суб’єкта номінації, причому виразно чужого: *Чужа сила, змушена номінально визнати Україну, навмисне столицею України проголошує Харків* (С. 160-161). Так закладається неоднозначність оцінок статусної номінації Харкова, що надалі виявиться в численних уточненнях і коментарях. Зокрема, гостра іронія закладена в розширенні офіційного номінативного словосполучення: *Третій Харків за адміністративним поділом був столицею такої собі УРСР* (С. 162). Поширювач такої собі вказує на несправжність, неповноцінність квазідержавного утворення і відповідно — статусу Харкова.

Натомість реальну столичну сутність Харкова Шевельов утілює через смислове переакцентування на рівні морфологічної видозміни словосполучення: *Харків — столиця України?*

Гаразд. Тоді зробимо Харків українською столицею (С. 161). Для інтерпретації прагматичного навантаження іменниково-прикметникових трансформацій необхідно розуміти ідеологічний контекст доби, де формальній суті номінатема *столиця України* протистоїть змістовність номінації — *українська столиця*. Дальшого увиразнення думка автора набуває за допомогою тавтології: *Харків буде українською столицею української України* (С. 161), тож автологічна перифраза стає тропеичною.

Образним «чужим» елементом, запозиченим із публіцистики різних часів перифразом, є вторинна номінатема *ворота Донбасу: Російський капітал вкупі з французьким і бельгійським розбудовує Донбас. Харків стає воротами Донбасу* (С. 160). На перший погляд, такий образ є цілком емоційно нейтральним, бо означає лише географічне розташування й економічну роль міста, але, з другого боку, він задає специфічний утилітарно-функціоналістський погляд на місто, який не є надто близьким авторові.

У наступному висловленні з відтінком іронії «...якщо досі він був навстіж відкритими **воротами з півночі на південь**, то чому б йому й тепер не виконувати цю роль?» (С. 161) відбувається трансформація однієї з важливих ознак поняття 'столиця' — самостійність: *чужа сила* (див. початок цитати вище) приписує столиці проміжне місце. Оновлена метафора *воріт* стає тим образним компонентом, що увиразнює асамостійність номінованого об'єкта — Харкова-столиці: *навстіж відкриті ворота* мають вести, пропускати що-небудь звідкись кудись, а не бути фортецею для «чужих».

Щодо номінації Харкова на матеріалі есе «Четвертий Харків» є підстави говорити про важливу стилістичну роль тавтології в утвердженні авторської думки. Саме така фігура підкреслює вагомість однієї з ознак у мовному образі Харкова — міста-знака українського відродження 20-х років ХХ століття: *Покоління запальнооких романтиків, покоління юнок з голубими прозорими віями рушило на завоювання Харкова. .. Третій Харків... неповторний, невідворотний, сповнений життя і безуму дерзання. Третій Харків, Харків нашої молоді* (С. 162). В основі метафоричного образу лежить сема 'молодість'. Ю. Шевельов, захоплений цим періодом, цитує

М. Хвильового-однодумця, повторюючи у фіналі фрагмента той самий вислів як «чужий»: *Свого часу Хвильовий звертався з пристрасним одчаєм романтичного захвату до молоді молоді. Це не була гра слів. Уже тоді він бачив своїм проникливим зором по старіння молоді* (С. 166). Метамовний коментар — це інтерпретація тавтологічного словосполучення в соціальному контексті та свідчення близькості дискурсів автора «Четвертого Харкова» та Миколи Хвильового.

Засвідчуємо й стилістичну роль антонімії в окресленні слово-образу Харкова. Пор. таке риторичне питання та співвідношення компонентів, використаних у ньому перифраз: *Що становив собою четвертий Харків: гніздо свідомих бунтівників чи кубло «чесних» обивателів нового режиму?* (С. 163). Денотативно близькі ключові іменники *гніздо* і *кубло* — ще одні вторинні номінації міста — протиставлені за конотативними компонентами семантики. Контекстуальну антонімію дооформлюють наступні складники — залежні слова: іменники і прикметники, що їх означають. Якщо слово *обиватель* має усталену загальномовну конотацію, то *бунтівник* оцінюється завжди в конкретних дискурсивних координатах. Слова ж *свідомий* і *чесний* загалом однаково спрямовані на трансляцію позитивної оцінки, тому у другому словосполученні Шевельов використовує антифразис, виокремлений лапками.

Отже, мовний образ міста Харкова в есе Юрія Шевельова «Четвертий Харків» створюють «свої» та «чужі» вторинні номінації з оцінкою неоднозначних поглядів на роль Харкова в суспільному й культурному житті України. Саме аксіологічне наповнення цих назв виявляє чітку громадянську позицію автора — його прагнення полемізувати, бути експресивним в ословленні своїх думок. Текст есе «Четвертий Харків» дискурсивний — в його основі чимало джерел прототекстів, що надають оцінкам часово-просторової маркованості.